

פתח הנרות והאדיקולות במערת המכפלה

גרשון בר כוכבא

תקציר

באולם יצחק שבמערת המכפלה בולטות לעין שתי אדיקולות: אחת מוצבת מעל "פתח הנרות", המקום הקדוש ביותר כיום לתפילה במערת המכפלה, שדרכו אפשר לראות את המערכת התת-קרקעית ואף להרגיש משב רוח. השנייה, מהתקופה הצלבנית, מוצבת מעל פתח סתום ששימש בעבר פתח ירידה למערכת התת-קרקעית. מטרת האדיקולה היא להיות מסגרת ארכיטקטונית לתיחום חלל קדוש, ומכאן חשיבותה. מחקר זה מראה שבמקורה הוצבה האדיקולה הצלבנית מעל פתח הנרות, שנחצב עם גילוי המערכת התת-קרקעית בקיץ 1119. בתחילת שלטון הממלוכים, בימי הסולטאן מוחמד אבן קלאון (1293-1340 לסה"נ לסירוגין), כחלק מתפיסתם להדגשת האסלאם, הועתקה האדיקולה הצלבנית מפתח הנרות והוצבה מעל פתח הירידה. אדיקולה המחקה בצורתה את האדיקולה הצלבנית, עם סהר בראשה, נבנתה והוצבה מעל פתח הנרות. בהמשך התקופה הממלוכית, לפני מיזם חיפוי השיש של קירות אולם יצחק בשנת 1331, נאטם פתח הירידה למערכת התת-קרקעית.

מילות מפתח: פתח הנרות, אדיקולה, התקופה הצלבנית, התקופה הממלוכית, מוחמד אבן קלאון, בלדווין השני

מבוא*

המתחם המכונה "מערת המכפלה" בחברון נבנה על גבי מערה שלפי מסורת מימי הבית השני היא מערת המכפלה, ובה נקברו האבות והאימהות. מאחורי מצבת יצחק, צמוד לפן הפנימי הדרומי של המתחם, מצוי פתח ברצפת המתחם. פתח זה מוביל לגרם מדרגות היורד אל מנהרה צרה ונמוכה, המוליכה לחדר שנקרא לימים "חדר המצבות", על שם שלוש המצבות שהוצבו בו בתקופה הצלבנית. מתחת לחדר המצבות נמצאת מערת האבות בסלע האם. לפי הממצאים שנמצאו בה היא שימשה מערת קבורה חשובה לפחות מתקופת הברזל (Arnon, Ben Shlomo, and Mommsen 2020: 51-52).

מאמר זה מתמקד בשני פתחים ובשתי האדיקולות המוצבות עליהם באולם יצחק. אדיקולה (*aedicula*) היא חופה הנתמכת באמצעות עמודים מעל אלמנט קדוש המוצב תחתיה, כמו מזבח, קבר, רליקווריום, אגן טבילה ועוד. מטרתה לשמש מסגרת ארכיטקטונית לתיחום חלל קדוש. היא נקראת לעיתים קיבוריום (*ciborium*), בלדאכין (מאיטלקית - *baldacchino*), או בכינוי הכללי "אפריון" (*canopy*). אדיקולות נמצאות בשימוש נרחב בהקשרים מלכותיים בתרבויות שונות ובתקופות היסטוריות - במסורות פגניות, נוצריות, אסלאמיות או הינדיות עתיקות. הן היו נפוצות, לפחות עבור כנסיות גדולות, מהמאה הרביעית ואילך. היו להן ילונות מארבעת הצדדים, והן נועדו למשוך תשומת לב למוקד מקודש ולהגן עליו מפני פסולת ואבק (Bogdanović 2017: 1; Hart 2017).

ארבעה פתחים ידועים ברצפת אולם יצחק, והם מכונים במחקר A, B, C ו-4 (איור 1). את פתח הירידה כינו קלוד קונדר וצ'רלס וילסון פתח A, ולואי־איג ונסן סימן אותו במפתו באות I, ואת פתח הנרות כינו קונדר ווילסון פתח C, וונסן סימן אותו במפתו באות J (Conder and Wilson 1882: 200-201; Vincent and Mackey 1923: II, pl. II). מסקנת מחקר שטח של כותב שורות אלה היא שפתח A וגרם המדרגות היורד למערכת התת־קרקעית הם מקוריים ושייכים לשלב בניית המתחם מימי הורדוס. המחקר ומסקנותיו עתידיים להתפרסם.

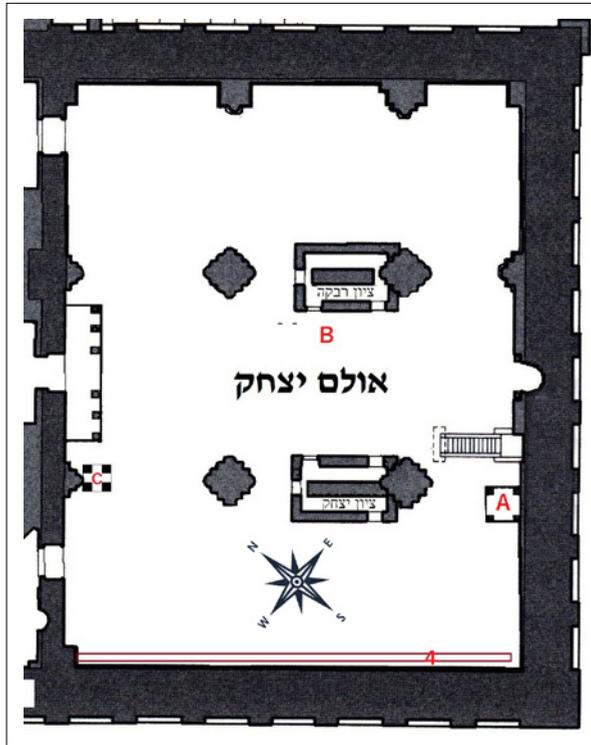
* מאמר זה מוקדש לעילוי נשמת אבי מורי, אברהם חיים בן אלימלך ישראל, אשר ממנו ירשתי את אהבת המולדת ואת שורשיי בארץ הזאת.

לקראת הכיבוש הצלבני בשנת 1099, בימי שלטון הפאטימים, אטמו את פתח הירידה (A), ומקומו נעלם לכעשרים שנה.¹ בקיץ 1119 איתרו נזירים את הפתח. לטענתי היה חשוב לנצורים לאפשר קרבה למערה הקדושה, אך למנוע כניסה פיזית אליה. לכן הם הציבו שער ברזל בפתח הירידה, שנועדה לביקורים מיוחדים בלבד. עם זאת, הצלבנים קדחו פתח ברצפה ההרודיאנית אל תוך חדר המצבות, שהוא פתח הנרות (C), וכדי לתחם את האזור המקודש העמידו מעל פתח הנרות אדיקולה. פתח זה היה אחד המוקדים החשובים ביותר לביקור בכנסייה הצלבנית במערת המכפלה, ואולי אף מטרת הגעת הצליין אליה. דרך פתח זה יכול היה הצליין להרגיש וגם לראות משהו מקברי האבות.

מעמדן של ירושלים וחברון עלה בתקופות האסלאמיות השונות, ולעיתים אף הוענק להן מעמד מקביל לזה של מכה ומדינה. מסלול עולי הרגל למכה הוסט כדי שירושלים וחברון יהיו בתוואי שלו. מוקד העלייה לרגל בחברון היה מערת המכפלה וקברו של אברהם, אולם מעולי רגל רבים נמנעה הירידה למערה עצמה, ועל כן פתח הנרות היה התחליף. בגלל חשיבות הפתח, כ-180 שנה לאחר התקופה הצלבנית, בימי הסולטאן הממלוכי מוחמד אבן קלאון, הועברה האדיקולה הצלבנית מפתח הנרות לפתח הירידה, שעם כל חשיבותו היה שולי מבחינת עולה הרגל. אדיקולה המחקה בצורתה את האדיקולה הצלבנית אך בראשה סהר נבנתה והועמדה מעל פתח הנרות, תוך ציון שם הסולטאן הבונה.²

1 הנזירים הקאנוניים מצאו בקיץ 1119 במערכת התת־קרקעית כתובת על גבי אבן שלא עלה בידם לפענחה (שילר 2001: 100; 175; I, 1923: Vincent and Mackey). להערכתי מדובר בכתובת הקיימת עד היום בחדר המצבות, כתובת שדורון חן זיהה ככתובה בכתב ערבי כופי, ומשה שרון תיארך לאמצע המאה ה־11, לימיו של החליף הפאטימי אל־מוסתנצר באללה (المستنصر بالله, 1036-1094); לדעת שרון הכתובת הוצבה כבר במאה ה־11 במערת המכפלה (Chen 1987: 292); ממיקומה של כתובת זו עולה שהייתה נוכחות במערכת התת־קרקעית בשלהי התקופה הפאטימית.

2 את כל התמונות המובאות במאמר צילם כתב שורות אלה, אלא אם כן ציון שם אחר.

איור 1: תרשים של אולם יצחק - מימין אדיקולה צלבנית מעל פתח הירידה (A), ומשמאל אדיקולה ממלוכית מעל פתח הנרות (C); פתח B ופתח 4 אינם נידונים במאמר זה

איור 2: מראה כללי של אולם יצחק - A: אדיקולה מעל פתח הירידה; B: תשליל מלבני גדול בריצוף; C: אדיקולה מעל פתח הנרות; 4: סתימת אבנים בתעלת ניקוז מי גשמים הרודיאנית

פתח הנרות בספרות הנוסעים

פתח הנרות נחשב למקום המקודש ביותר לתפילה במערת המכפלה, ולאורך הדורות שלשלו אליו בני שלוש הדתות המונותאיסטיות פתקי בקשה. הפתח מכונה בפי היהודים "פתח הנרות", שכן רשויות מערת המכפלה מורידות דרכו מתקן נרות שמן זית לכבוד האבות. עוד אחד משמותיו הוא "פתח גן עדן", שכן מערת המכפלה במסורת היהודית היא הפתח לגן עדן (זוהר, בראשית נז; זוהר חדש, רות עט, ד). המוסלמים מכנים פתח זה "שער המערה האצילית". פתח הנרות נחשב לֶסֶף המעבר בין העולם הארצי לעולם הרוחני העליון, בין עולם החיים לעולם המוות. מסביב לפתח הנרות התפתחו מסורות ואגדות כמו "הסיף של הפחה", שמטרתן להעצים את קדושת המקום, וכן ליצור פחד ולנטרל כל רצון להיכנס פנימה (יערי 1946: 352; אבישר 1970: 315-316; אראלי 2007: 171, 177).

בכתבי נוסעים לאורך הדורות יש מגוון עדויות היסטוריות למרכזיותו של פתח הנרות. ייתכן שהאזכור הראשון של פתח ברצפה שהורידו דרכו נרות אל תוך המערה, חדר המצבות, הוא בעדות השמיעה של הצליין הנוצרי סטפן פון גומפנברג (Stefan von Gumpfenberg), שביקר בחברון בשנת 1449:

לאחר מכן רכבנו לעיר חברון [...] שם ראינו את הבניין מעל לקברם של אברהם יצחק ויעקב [...] יהודי אחד הסביר לנו מדוע אין מניחים לאיש לרדת עד לתחתית המערה, כי ברגע בו יגיע למטה ימות. ברם, אפשר לראות מלמעלה את תחתית המערה, כי הרבה אור למטה (איש שלום 1979: 241).

פתח הנרות מוזכר לראשונה בכיורר בכתבי ר' עובדיה מברטנורה. כך הוא כתב בשנת 1488:

הייתי במערת המכפלה ויש עליה בנין גדול של ישמעאלים, וכבוד גדול ואימה יתירה נוהגים הישמעאלים במקום ההוא [...] ובתוך המערה עצמה, אשר בה קבורים האבות, לא יכנס שם לא יהודי ולא ישמעאלי, אבל עומדים הישמעאלים למעלה ודרך ארובה משלשלים למטה אבוקות דולקות שמדליקים שם תמיד בתוך המערה. והבאים להשתטח שם מן הישמעאלים מתנדבים מעות ומשליכים בתוך המערה דרך הארובות ההן. וכאשר ירצו לקחת המעות משם, משלשלים בחבלים נער קטן בתול אל תוך המערה, ולוקח המעות ועולה. כך סיפרו אלי קצת היהודים שם (יערי 1971: 126; ההדגשה שלי כאן ולהלן).

הנוסע המסתורי דוד הראובני נכנס למתחם במערת המכפלה בשנת 1523 כשהוא מחופש לערבי, וכך כתב:

והראו לי פתח דלת המערה כפי הבאר, ויש נר אחד דולק ביום ובלילה בבאר ההיא. והורידו הנר תוך הבאר בחבל, וראיתי מפי הבאר פתח דלת כקומת בן אדם, והאמנתי כי היא המערה בודאי, ושמחתי בלבי. ושלחתי הישמעאלים מפני, והתפללתי על פי הבאר עד שהשלמתי התפלה. ואחרי כן קראתי השומרים הזקנים שבהם ואמרתי להם: "אין זה פתח המערה. יש בה פתח אחרת". והשיבו לי: "כן הוא. בזמן קדמון היה פתח המערה באמצע כנסת הגדולה אשר בה ציור קבר יצחק". ואמרתי להם: "תראוני מקום הפתח ההוא". והלכתי עמהם, והסירו הבגדים [השטיחים] מקרקע הכנסת והראוני מקום פתח הדלת, והיה סגור באבנים גדולות ועופרת, ולא יוכל שום אדם להסיר הבניין ההוא (אשכלי 1940: 23).

בשנת 1601 סיפר התייר האנגלי ג'ון סנדרסון (John Sanderson):

לתוך קבר זה [מערת המכפלה] אין מניחים לאיש להיכנס [...] המוירים והתורכים רשאים לראות מעט יותר מהם [מהיהודים] וזאת הם רואים מלמעלה, ממקום ששם מורידים את השמן למנורה. המנורה היא גדולה מאוד והיא דולקת תמיד (איש שלום 1979: 315).

בשנת 1689 תיאר כעד ראייה את פתח הנרות והאפריון שמעליו חוקר האסלאם השיח' עבד אלע'ני אלנאבלסי מדמשק (عبد الغني بن إسماعيل النابلسي):

נכנסנו לתוך המסגד [אולם יצחק], והגענו אל פתח המערה [פתח הנרות], הצמוד לקיר ההיכל המיוחס לאברהים אל-חליל עליו השלום והברכה. בינה לבין היכל יצחק עליו השלום, ומעל ראש המערה ההיא, יש כיפה תלויה משיש על ארבעה עמודים, והמנורות התלויות במערה ההיא דולקות יומם ולילה. עמדנו שם והתפללנו (אלנאבלסי 1990: 261).

בשנת 1706 כתב ר' גדליה מסימיאטיץ (Siemiatycze):

במערה יש למעלה ארובה, כדי שיאיר היום לתוך המערה, ודרך ארובה זו מורידין הישמעאלים הנר עם שמן להדליק תמיד, כל השנה כולה. אבל לתוך המערה אפילו הישמעאלים אינם נכנסים מן הפחד הקדושה של האבות (יערי 1946: 352).

בשנת 1765 כתב ר' שמחה מזאלוזיף (Zolochiv):

ראינו על שדה מערת המכפלה בנין יפה מאבני שיש, שכנה אותו דוד המלך עליו השלום [...] וסיפרו לנו שיש חור ממעל בית הכנסת שלהם לרדת למערה [...] ואומרים שדרך החור הנזכר למעלה משלשלים פמוטות תוך המערה להדליק שם (הכהן 1970: 54).

בשנת 1786 כתב הנוסע הקראי בנימין בן אליהו ירושלמי:

ויש על מערת המכפלה מרגז [מסגד] גדול [...] ולמערת המכפלה אינם יורדים לא גויים ולא יהודים כלל, אלא אומרים שבתוך המרגז יש חלון אחד מכסף נקי ומשם מורידיים השמן זית עם העששיות שהן מזהב (יערי 1946: 474).

ב־8 במאי 1818 ביקר בחברון הביוגרף האנגלי ויליאם מקמייקל (William Macmichael). מורה הדרך שלו סיפר על דרוויש ערבי שהיה נוהג לשבת על יד פי באר בתוך מערת המכפלה, והיה מנחש את עתידו של האדם באמצעות פיסות נייר שהיה משליך לתוך המערה. תמורת אי־אלו פרוטות היה נוטל פיסת נייר ורושם עליה את שמו של המבקר ומשליך אותה. אם נפלה הפתקה אל קרקע המערה בלא כל תנודות, סימן טוב הוא, אולם אם ירדה בתנודות רבות ונפלה הצידה, סימן רע הוא לאדם ששמו כתוב עליה (Macmichael 1819: 197).

בשנת 1833 הצליח הגביר שמריהו לוריא להיכנס למבנה, העיד על פארו וציין: "דרך שני החלונות הקבועים בתחתית הבתים ראה הרואה את פנימית המערה" (הכהן 1970: 56-57). עדותו של אברהם רוזאניס משנת 1867 מעניינת, שכן הוא מספר על שלושה פתחים ברצפת המתחם המובילים אל המערות:

ממערת המכפלה אשר לאבותינו ואמותינו ע"ה [...] עליה יש בית תפלה לישמעאלים ואינם מניחין להכנס שם איש מסף הבית ולפנים הימנו, ובענין זה מפיחם אנו חיים, כי

הם מראים מבחוח ומכוונים המקומות לאמר, כאן הוא קבר אברהם ושרה וכאן יצחק וכו' [...] ועכ"פ זה נודע ונגלה היות בתוך (ה)בית תפלה הנז' [הנזכר] ג' פתחים כפי הבארות שלנו ודרך שם יורידו עששיות דולקות משמן למאור [...] ולפי לדבריהם מעולם לא ירד אף מהם איש אל תוך המערה כי (ה)מקום מקודש יקראוהו (הברמן 1954: רסג).

בשנת 1882 יצא לחברון יוסף קריגר, מזכירו ויד ימינו של מושל ירושלים ראוף פחה, לתאם את כניסת שני בני הנסיך מוויילס למתחם המערה. בהודמנות זו נכנס קריגר למתחם. במכתב לעיתון "החבצלת" הירושלמי תיאר את מראה המתחם מבפנים, ועל פתח הנרות כתב כך:

פה ראינו ארובה יורדת להמערה פנימה ונסיר את ציפוי הכסף אשר ממעל לה והורדנו מנורות למטה ונראה את רצפת המערה והיא מרוצפת באבנים מלוטשות ארכן ורוחבן שש ושבע אמות. ראינו פה גם מקום מבוא להמערה [פתח A] אך סגור הוא באבנים ואם יאבה איש לירד אל המערה עליו להסיר האבנים ולהרוס הבניין הבנוי על הדלת.³

בשנת 1896 הערים יעקב אמנדי שאול מאיזמיר על שומרי מערת המכפלה ונכנס בלבוש מוסלמי. הוא כתב את משאלותיו בפתק ושלשל אותו אל פתח הנרות, וכך תיאר:

שם ישנה באר עמוקה, בנויה מלאכת מחשבת מעשה ידי אמן. השומר הרים את מכסה-הזהב אשר על פי הבאר, וראיתי במו עיני אור מאיר את קרקעה של מערה גדולה. זוהי בוודאי מערת המכפלה, המקום הקדוש ביותר, ששום אדם אינו רשאי לחדור לתוכה מפני סכנת-המוות הנשקפת לחייו. וכדי להאיר את פנים הבאר משלשלים לתוכה יום-יום פנס גדול. בשבתנו סמוך לבאר, יעץ לי השומר הערבי לשלוח לאלהים, באמצעות אבות העולם, בקשה כתובה, שבה אני יכול להביע את מאווי-לבי ושאיפותי בחיים. שמעתי לעצת השומר ורשמתי על הנייר את שמות אבי, אמי וכל בני משפחתי וצירפתי את בקשותי מיוצר העולם. ואחרי שהתפללתי בכוונה, הציע לי השומר לזרוק את בקשתי אל "המערה" דרך פי הבאר, עשיתי כפקודתו וזרקתי, בחיל ורעדה את בקשתי, וראיתי כעין קרן-אור מהבהבת מעמקי המערה האפילה (אבישר 1970: 256).

3 החבצלת, כ"ז בניסן תרמ"ב (16.4.1882), עמ' 191.

בשנת 1910 כתב ההיסטוריון וחובב ציון אברהם שמואל הירשברג:

ובקרקע הבית יש שתי כניסות [A ו-B] אשר דרכן יורדים ישר לתוך המערה למטה [...] דרך כניסה שלישית [C] יכולים להביט בתא שמתחת לקרקע, שהוא כעין פרוזדור אל המערה [...] גם המוסלמים נזהרים מלהיכנס לתוך המערה למטה, ורק דרך ארובות אשר בקרקע בית המסגד יורידו אליה מגורות דולקות (הירשברג 1977: 446-447).

בשנת 1919 שימש אחד מבני משפחת הרב אפרים יפה, שלא היה מוכשר ללימוד התורה, עוזר של ערבי חרש עץ. פעם אחת נקרא האומן הערבי למערת המכפלה לתקן את בדיק הבית ולקח עימו את בן משפחת יפה, שהיה לבוש בגדי ערבים. הבחור סיפר:

בחדר גדול אחד [אולם יצחק] [...] על הרצפה יש שמה חור גדול כמו בור ארוך ורחב הרבה עמוק עמוק, הרבה בחושך כפול, ועל החור מונח מכסה של עצים והמכסה הזה נתקלקל ונתרקב אז הוא אשר עזר לרכו לתקנה. ושמה המקום היותר מקודש להם, בקבלתם ששמה פתח המערה. ושמה סביב החור מתקבצים האדוקים שלהם ושם משלשלים שמה נרות של שמן זית (הורוויץ 1919: ב).

תולדות המחקר

זמן מסוים לאחר כיבוש ירושלים בידי הצלבנים ביולי 1099 כבש את חברון מידי הפאטימים הדוכס גוטפריד מבויון (Godefroy de Bouillon). הפאטימים הסתירו את הגישה למערכת התת-קרקעית במערת המכפלה, ולפי המקורות היא לא הייתה ידועה לצלבנים. בראשית יוני 1119 התגלה במקרה הפתח למערכת התת-קרקעית באולם יצחק. הוא שימש כנסייה בתקופה הביזנטית, הפך למסגד בתקופה המוסלמית, ועם הכיבוש הצלבני חזר לשמש כנסייה (בר כוכבא 2021: 209).

הפתחים והאדיקולות שנידונים במאמר זה קשורים קשר ישיר לגילוי המערכת התת-קרקעית בידי הנזירים, ועל כן נקדים לדיון שלהלן את קיצור סיפור המעשה:

באחד מימי חודש יוני החמים של שנת 1119, נכנס אחד הנזירים לבניין המוצל [...] הוא השתרע על רצפת הכנסייה סמוך למצבת יצחק, וחש ברוח קרירה הבוקעת מבין

אבני הריצוף. הוא הטיל מספר אבנים קטנות דרך סדק באבני הריצוף והן נפלו אל חלל שנשמע כעין בריכה או מערה. לאחר מכן הוא שלשל למטה חוט וכדור עופרת בקצהו, ומרד את עומקה. לא איחרה השעה והבשורה נודעה לנזירים, שעשו הכנות לרדת למעבה המערה בתפילות שנמשכו ימים אחדים, בהכנת הכלים הדרושים ובהתגברות על הפחד שתקף אותם. לאחר חציבה ממושכת וקשה והסרת מספר גושי אבן, חשפו הנזירים את פתח הכניסה למערה (שילר 2001: 98-100).

לאחר מכן הצליחו הנזירים לפתוח מעברים נוספים לחלקים בנויים מעל פני הסלע, ואף איתרו את המערה בסלע האם. יש בידינו עדויות של מבקרים שירדו דרך פתח הירידה באמצעות גרם מדרגות המוביל למסדרון שבקצהו חדר המצבות. בין המבקרים שירדו למערכת התת־קרקעית בתקופה הצלבנית היו ר' משה בן מימון (רמב"ם) בשנת 1165 (שילת 1995: רכה),⁴ בנימין מטודלה בשנת 1173 (מטודלה 1994: 276) ור' פתחיה מרגנשבורג בשנת 1180 (יערי 1946: 53-54). נוסעים בתקופה הממלוכית ציינו את ירידתם למערכת, ובהם אבן פצ'לאילה אלעמרי (1345), אבן בטוטה (1326; או אל־עבדארי [1298], ראו הרחבה להלן). תיאור המערכת והמדרגות משנת 1496 נזכר אצל מוג'יר א־דין (1961: 55-56; טל 2014: 298). התיאורים תואמים את הידוע לנו כיום.

חקר מערת המכפלה החל במאה ה־19. חברי ה־PEF (Palestine Exploration Fund), שביקרו בשנת 1882 במתחם מערת המכפלה, היו הראשונים שנדרשו לשאלת הפתחים. ראש הסקר, לוטננט קונדר, ציין בדו"ח מאותה שנה את שלושת הפתחים שברצפת אולם יצחק ונתן להם כינויים: A, B, C. כמו כן, הוא הזכיר את שתי האדיקולות שמעל פתח A ופתח C, בלי לתארך אותן וכלי לתת הסבר מי הציב אותן ומתי (Conder and Wilson 1882: 200-201, 207). להבנתו, פתח A מוביל למערה המערבית, ופתח B מוביל למערה המזרחית. פתח C הוא פתח שדרכו אפשר לראות משהו מהמערכת התת־קרקעית (איור 2).

ונסאן היה הראשון שנדרש לתיארוך שתי האדיקולות. הוא כתב שזו שמעל פתח הירידה בעלת מאפיינים צלבניים לטיניים והמוסלמים הסירו מעליה את הכיפה, שהייתה בעלת סממנים נוצריים. לדבריו היא נמצאת במקומה המקורי, והוצבה כדי לציין את מקום הירידה.

4 בתארו את תפילתו כתב הרמב"ם: "ואותו היום עמדתי במערה והתפללתי". בתיאורי הנוסעים בתקופה הצלבנית המילה "מערה" מתייחסת לחלק התת־קרקעי שבמתחם מערת המכפלה, וכך הבין גם הכהן (1970: 43, הערה 13).

היא הוזה מעט ממקומה בשלב שבו אטמו את הפתח, והוחזרה לאותו מקום לאחר האטימה. כך הוא כתב:

הכניסה, שהתגלתה במקרה עקב סדק באחת מאבני הריצוף, הפכה לכניסה רגילה המוגנת בסככת ברזל ונעשתה שימושית בשל גרם מדרגות. כמה וכמה מבקרים ערניים ספרו כ־15 מדרגות. ואולם אנו מכירים היום בחשיבות הבלתי ניתנת לערעור של הכניסה, שהייתה רבת חשיבות בימי הביניים, היות שהייתה מכוסה בכיפה קטנה שהייתה מונחת על עמודים בצורת תלתן. למבנה הדתי החינני, שכותרתו הוסרה והוזה במעט, עדיין יש זיקה הדוקה לפתח שהוא עוטר, שנסגר כיום בלוחות אבן מהודקים יחדיו בחתיכות עץ וברזל. אין אלא להציע שזו גישה ושער מימי הביניים שהיה מתאים למערת הקבורה של האבות (Vincent and Mackey 1923: 185).

ונסאן העריך שבימי ברקוק, בסוף המאה ה־14, נחסם פתח הירידה. הערכתו מתבססת על עדותו של אבן בטוטה, שתואר את ירידתו למערכת כמה פעמים, שלדעת ונסאן הייתה בשנת 1355. ונסאן לא נדרש לתיארוך פתח הנרות, אך מדבריו אפשר להבין שהפתח לא קדם לקיץ 1119. את האדיקולה שמעל פתח הנרות זיהה ונסאן כהעתק מוסלמי של האדיקולה הצלבנית (Vincent and Mackey 1923: 54–55, 128, 192, 216). זאב וילנאי סבר שהפתח היה פתוח בימי הביניים, ותיארך את האדיקולה שמעליו:

בירכתי האולם, סמוך לקיר, כיפה קטנה נשענת על ארבעה עמודים, בנויה על פני פתח מערת המכפלה [...] דרכו מורידים המשרתים יום יום בשלשלת את נר התמיד, פתילים דולקים, הטבולים בקערה עם שמן זית. אין הערכים יורדים אל מערה זאת, לדבריהם כדי לא להרגיז את מנוחת הקדושים. כיפה זו נבנתה בשנת 1423 [1324?] בקירוב, לפי עדות הכתובת הערבית החקוקה עליה. וזה לשונה: "צווה לבנות כיפה מבורכת זו בימי אדוננו הסולטן המלך א־נאצר, עוזר העולם והדת, מוחמד בן קלאון א־צלאחי, חזק נצחוננו" (וילנאי 1963: צב).

הלמוט בושאהוזן (Helmut Buschhausen) כתב בעקבות ונסאן שהאדיקולה מעל פתח הירידה הסתום היא צלבנית, ושמלכתחילה היא הוצבה במקום זה. כך הבין גם חיים ברבה (Barbé 2017: 47). לדעת בושאהוזן, האדיקולה שמעל פתח הנרות היא חיקוי של האדיקולה הצלבנית, והיא נעשתה בימי מוחמד אבן קלאון בשנים 1294–1340. אולם הסממנים הנוצריים

שהיו מעל האדיקולה הוסרו כבר בימי האיובים (1187). על כן החיקוי בא לידי ביטוי רק בחלקו התחתון, ואילו הכיפה היא יצירה מוסלמית. כמו כן הוא כתב:

לא נטעה יותר מדי אם נניח שמעל הפיר השני הזה עמדה גם אדיקולה צלבנית, והיא הוחלפה בממלוכית, והאומנים המוסלמים חיקו את הצורות הפרנקיות. רק לא היה להם דגם למבנה שמעל החופה, שכן היה חסר מהאדיקולה הפרנקית הנזכרת לראשונה, לכן הם המציאו כאן צורה חדשה (Buschhausen 1978: 292-293).

אם כן, בושאהאוזן הציע שהיו שתי אדיקולות צלבניות, ואחת מהן הוצבה מעל פתח הנרות. מדבריו עולה אפשרות שפתח הנרות היה קיים עוד בימי הצלבנים. זאב ייבין (1986: 55-57) סבר שהאדיקולה מעל פתח הנרות היא לטינית-צלבנית, ופתח הירידה נפרץ בתקופה הצלבנית. דורון חן (Chen 1987: 292, Tab. 44, Figs. 2-3) כתב בקצרה בעקבות משה דיין (1976) שקוטר פיר פתח הנרות הוא 60 ס"מ, אך הוא מיקם את הפיר בצפון הקשת הרוחבית ולא בדרומה. חוקר מערת המכפלה איתמר שנייויס הלך בעקבות ונסאן בקשר לפתחים שבאולם יצחק:

להבנת נושא הפתחים יש לעמוד על תיאור הפתחים המצויים ברצפת המתחם ב"אולם יצחק". כאן נמצאים שני פתחים, האחד ליד קירו הדרומי-מזרחי של האולם (ליד גומחת התפילה המוסלמית - ה"מחרב") והאחד מולו, סמוך לכותל הצפון-מערבי [פתח הירידה A ופתח הנרות C]. מעל שני פתחים אלו בנויים כיום אפריונים. הדרומי - בדגם עלה התלתן - נבנה בתקופה הצלבנית והצפוני - חיקוי מוסלמי. כיום פתוח רק הפתח הצפוני, ודרכו מורידים נרות שמן אל חדר שמעל המערה, הפתח הדרומי סגור והכניסה אליו מנועה [...] אך במקרה נתגלה לנזירים הצלבניים המסדרון התת-קרקעי המוליך אל המערה ואז נפרץ הפתח הדרומי המוליך אליו ומעליו נבנה אפיריון בתקופה הצלבנית, פתח זה סגור כיום. מאוחר יותר בתקופה הממלוכית נפרץ "פתח הנרות" המקשר בין המפלס העליון ובין המכלול התת-קרקעי, מעליו נבנה האפיריון האמור להזכיר את האפיריון הצלבני אך פחות מהודר ומושלם בסגנונו. אפיריון זה מכיל כתובות מוסלמיות מה שאין כן באפיריון הצלבני: ופתח זה פתוח כיום (שנייויס 1992: 110, 112).

דניס פרינגל (Denys Pringle) ביקר שלוש פעמים במערת המכפלה, ולדבריו האדיקולה שמעל פתח הירידה עשויה ארבעה עמודים. שני העמודים הקדמיים מורכבים משלושה עמודונים כל אחד, והשניים האחוריים - משני עמודונים כל אחד. לטענתו, בימי ונסאן הייתה האדיקולה צמודה לחומה ההרודיאנית, וחיפוי השיש לא כיסה אותה. משנת 1920 הורחב חיפוי השיש, וכעת האדיקולה שקועה 35 ס"מ בתוך השיש. בעקבות ניתוח קו פתח הירידה והאריחים המאוחרים, התואם לדעתו את קו האדיקולה, כתב פרינגל:

נראה שאיטום זה של פתח המערה גרר הורדה והקמה מחדש של הבלדאכינו [האדיקולה]. עם זאת, אזור ההפרעה עוקב בדיוק אחר קווי המתאר של הבלדאכינו, עד שנדמה שאין ספק שהבלדאכינו נוצר במקור במיוחד לעמדה זו (Pringle 1993: 236).

בקשר לתיארוך פתח הנרות הציע פרינגל שהיא נחצבה בתקופה הממלוכית, לאחר שנסתם גרם המדרגות, בסוף המאה ה-14 או בתחילת המאה ה-15. לדעתו האדיקולה שמעל פתח הנרות היא חיקוי מוסלמי של האדיקולה הצלבנית (Pringle 1993: 237).

אלי שילר (2001: 119-120) כתב גם הוא בעקבות ונסאן שהאדיקולה שמעל פתח הירידה היא צלבנית, וזו שמעל פתח הנרות היא תעתיק ערבי של האדיקולה הצלבנית. משה שרון כתב שלאחר קרב קרני חיטין, בשנת 1187, הוגבלה הירידה למערכת התת-קרקעית למקרי חירום והפתח למערה עצמה נאטם, אך יצרו צוהר והוא כונה "שער המערה האצילית/קדושה" (C). לימים פיארו אותו בצורת פי באר והציבו בראשו לוח שיש בצורת פרח עם 12 עלי כותרת. מעליו העמיד מוחמד אבן קלאון בשנים 1299-1340 אפריון הנתמך בארבעה עמודים. שרון הציע שהאדיקולה שמעל פתח הירידה היא ממלוכית ושהיא נעשתה באותן שנים (Sharon 2013: 22-23, 81-83).

בשנת 2014 הוציאה רשות העתיקות תיק תיעוד שבו התייחסות גם לפתחים ולאדיקולות שמעליהם:

כיום ידועים שני פתחי כניסה למערכת שמתחת לרצפת המבנה: הפתח הראשון, הקרוי "הפתח הסתום" [A] [...] שם ניצב כיום מבנה קטן, אדיקולה, דמוית אפריון, שהוקמה בתקופה הצלבנית, ובאריחי רצפתה מצוי אותו הפתח שפרצו הנזירים הצלבנים, החסום כיום באריחי אבן ובווי ברזל [...] וכמובן שהיא אינה הכניסה המקורית לפרוודור [...] הפתח השני המכונה "פתח הנרות" מצוין אף הוא באמצעות אדיקולה, כיפה קטנה על

גגה, וכנראה שאף היא צלבנית [...] נוהגים לזרוק אליו פתקי בקשה, מטבעות-כסף, ולשלשל מנורות שמן (ברגר ושואף 2014: 30-32).

נעם ארנון (2021) נדרש בקצרה לפתח הנרות:

בנקודה הגבוהה ביותר בתקרת החדר [חדר המצבות] (שאינה באמצעיתו) נמצא פיר בקוטר 60 ס"מ המחבר אותו לאולם שמעליו. פיר זה לא היה קיים לפני גילוי המערה על ידי הנזירים, והוא נחצב מאוחר יותר כדי לאפשר כניסת אור ואויר למרתף אחרי גילוי. מאוחר יותר, בתקופה הממלוכית, הונח מעליו מכסה שיש ובו נותר פתח ברוחב של 28 ס"מ; זהו הפתח העגול הנראה כיום המכונה "פתח הנרות". ברור שפתח זה לא נועד לכניסה למרתף (ארנון 2021: 125).

עד מחקר זה העריך כותב שורות אלה שפתח הנרות נקדח בתקופה הממלוכית (בר כוכבא 2021: 209). בשולי פסקת תולדות המחקר אציין שהרב עידו אלבה דן במחקר תורני בטהרת מערת המכפלה מטומאת מת, שנועדה להתיר הלכתית כניסת כוהנים למתחם. אלבה לא דן בתיארוך פתח הנרות ובשאלה מי היו בוניו, אך למיקומו מעל חדר המצבות יש משמעות הלכתית והוא מוזכר בספרו (אלבה 2002: 25, 259, 443-448).

טבלה 1: סיכום הדעות בעניין תיארוך שני הפתחים והאדיקולות שמעליהם

האדיקולה שמעל פתח C	פתח הנרות (C)	האדיקולה שמעל פתח A	פתח הירידה (A)	
חיקוי מוסלמי של האדיקולה הצלבנית	הפתח לא קדם לשנת 1119, אז גילו אותו הנזירים	צלבנית, נבנתה והוצבה להדגשת פתח A, והוזהה לצורך אטימת הפתח והוחזרה למקומה	נפתח בתקופה הצלבנית, נאטם בסוף המאה ה-14	ונסאן ומקאי (Vincent and Mackey 1923)
תיארוך לימי מוחמד אבן קלאון, שנת 1423 (?1324)	---	---	היה פתוח בימי הביניים	וילנאי 1963

האדיקולה שמעל פתח C	פתח הנרות (C)	האדיקולה שמעל פתח A	פתח הירידה (A)	
חיקוי מוסלמי של האדיקולה הצלבנית מלבד הכיפה, מימי מוחמד אבן קלאון, בשנים 1294-1340; ייתכן שאדיקולה צלבנית קדמה למוסלמית	ייתכן שהיה כבר בתקופה הצלבנית	צלבנית, נבנתה והוצבה להדגשת פתח A, והוזהה לצורך אטימת הפתח והוחזרה למקומה	נפתח בתקופה הצלבנית	בושהאוזן (Buschhausen) (1978)
צלבנית	---	---	נפרץ בתקופה הצלבנית	יבין 1986
חיקוי מוסלמי של האדיקולה הצלבנית	נפרץ בתקופה הממלוכית	צלבנית	נפרץ בתקופה הצלבנית	שנייוויס 1992
חיקוי מוסלמי של האדיקולה הצלבנית	נפרץ בסוף המאה ה-14 או בתחילת המאה ה-15, עם סגירת פתח הירידה (A)	צלבנית, נבנתה והוצבה להדגשת פתח A, והוזהה לצורך אטימת הפתח והוחזרה למקומה	נפתח בתקופה הצלבנית, ונאטם בסוף המאה ה-14 או בתחילת המאה ה-15	פרינגל (Pringle) (1993)
תעתיק ערבי של האדיקולה הצלבנית	---	מהתקופה הצלבנית	נפתח בתקופה הצלבנית	שילר 2001
ממלוכית, מימי מוחמד אבן קלאון בתקופת שלטונו השנייה או השלישית (1299-1340)	נפרץ עם סגירת פתח הירידה (A), לא לפני קרב קרני חיטין	ייתכן שהיא ממלוכית, מימי מוחמד אבן קלאון בתקופת שלטונו השנייה או השלישית (1299-1340)	התגלה בתקופה הצלבנית	שרון (Sharon) (2013)
כנראה מהתקופה הצלבנית	---	מהתקופה הצלבנית	פרוץ מהתקופה הצלבנית	ברגר ושואף 2014

ממצאים

בשנת 1331 חיפה בשיש מושל דמשק, האמיר תנכזי, את קירות הפנים של אולם יצחק (בר כוכבא 2016: 113; 140-141; Sharon 2013). פתח הירידה והאדיקולה שמוצבת מעליו היו שקועים בתוך חיפוי השיש, שעומקו לא היה ידוע. הדבר יצר אי־בהירות בקשר למידות הרוחב של האדיקולה, של הפתח ושל האריחים שסוגרים אותו. במחקר זה נמדד עובי חיפוי השיש הממלוכי

על הפן הפנימי של החומה ההרודיאנית סמוך לאדיקולה הצלבנית, והוא עומד על 6.2 ס"מ, בדומה לעובי השיש שמסביב לכתובת היוונית החרוטה על החומה ההרודיאנית בפינה הדרומית של אולם יצחק (בר כוכבא 2016: 112). כמו כן, נמדדו במלואם שתי האדיקולות, פתח הירידה, האריחים שאוטמים את הפתח והריצוף הסמוך לו. נתונים אלה פרצו דרך למסקנות חדשות.

האדיקולה ופתח הירידה (פתח A; איור 3)

אדיקולה זו מכונה היום בפי אנשי הווקף "כיפת אדם" (قبة آدم). בגג האדיקולה יש שני חריצים בזוויות הקדמיות שנועדו לצורך חיזוקו באמצעות ווי מתכת או לצורך הצבת סמל - אם אכן הוצב סמל כזה, המוסלמים (אולי האיובים) הסירו אותו בגלל סממניו הנוצריים. חלקה האחורי של האדיקולה שקוע לכל גובהו כ-6.2 ס"מ בתוך חיפוי השיש של הקיר. מידות

איור 3: האדיקולה מעל פתח הירידה - פתח A במבט ממערב למזרח

האדיקולה במצבה הנוכחי: רוחב החזית 168.5 ס"מ, רוחב הצד 154.5 ס"מ, והגובה הכולל 272 ס"מ. גג האדיקולה עשוי לוחות אבן מחוזקים עם ברזל ומחופה בטיח. ההיקף החיצוני של הגג צבוע בצבע טורקיז מעל צבע אדום קודם, ונשען על ארבע כותרות עשויות שיש. שתי הכותרות הקדמיות עשויות שיש מקשה אחת כולל האבקוס (Abacus), ושתי הכותרות האחוריות עשויות שיש משני חלקים. דגם הכותרת של העמוד האחורי השמאלי שונה משלוש הכותרות האחרות, והאבקוס שלה אינו מקשה אחת עם הכותרת.

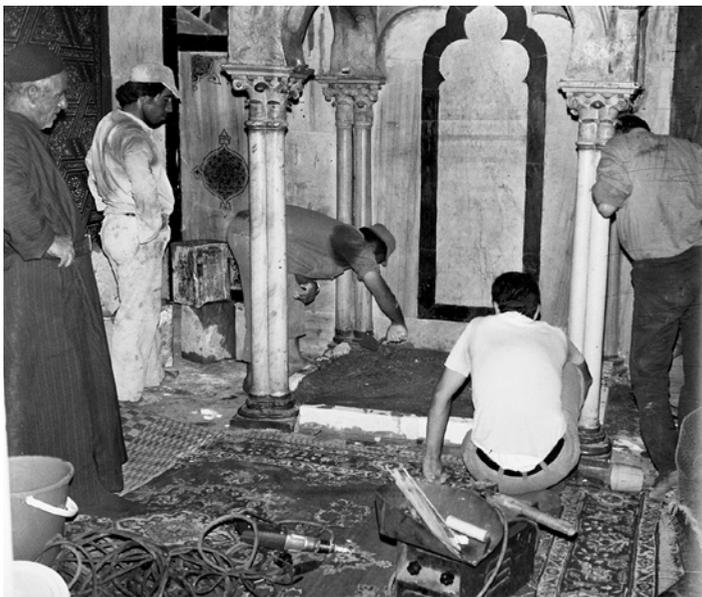
בנקודת החיבור בין הכותרות לגג האדיקולה הייתה מסגרת ברזל, שנראתה עוד בימי ונסאן, והיא חיברה את ארבעת העמודים. ייתכן שהייתה לצורך ייצוב וחיזוק או לצורך תליית וילון כדי להסתיר את האלמנט הקדוש (Hart 2015: Figs. 26, 38). היום קיימים רק גדמי הברזל. העמודים מוצבים על בסיסים. שני העמודים שבחזית עשויים מקשה אחת של שיש שסותת לשלושה עמודים דקים צמודים, כעין תלתן (איורים 3, 10). כל אחד משני עמודים אלו עומד על בסיס מקשה אחת עשוי שיש שתחתיתו מרובע, ומידתו 28.5 סמ"ר.

בניגוד לדגם שני העמודים החזיתיים, כל אחד משני העמודים האחוריים עשוי באופן אחר. העמוד האחורי הימני עשוי משני עמודי שיש דקים מקשה אחת, ועומד על שני בסיסי שיש בגודל שונה ובגוון שונה. העמוד האחורי השמאלי עשוי משני עמודי שיש נפרדים שביניהם רוח של כס"מ, ועומד על שני בסיסי שיש בגודל שווה אך בגוון שונה.

שלושה מארבעת עמודי האדיקולה מוצבים על ריצוף מקורי הרודיאני, ואילו האחורי הימני מוצב בתחום פתח הירידה (איורים 6, 10). בסיס העמוד הקדמי השמאלי מוצב על תפר בין שתי אבני ריצוף הרודיאניות. הצעת שחזור גג האדיקולה שהציע ונסאן התבססה על דגם גג האדיקולה שמעל פתח הנרות, בהנחה שהמוסלמים העתיקו אותה מגג האדיקולה הצלבנית, אך לדעת בושהאוזן הצעה זו אינה סבירה (Vincent and Mackey 1923: 54, Fig. 40; Buschhausen 1978: 293; Pringle 1993: 236). מידות פתח הירידה הן 108×151 ס"מ בערך. הפתח חסום באריחי אבן ושיש. בביקור של קונרד בשנת 1882, וכן בימיו של ונסאן (1923) ועד אוקטובר 1981 היה אריח אחד מקובע באמצעות ארבעה ווי ברזל, והוא שימש פתח כניסה לשעת חירום (איור 4; דיין 1976: 200; 130; Conder and Wilson 1882). באוקטובר 1981 הוצא ממקומו האריח עם הווים ונפתח פתח קטן, שדרכו השתחלו למערכת התת-קרקעית. כחודש לאחר מכן יצקו בתחום האדיקולה שכבת בטון שבה קונסטרוקציית ברזל (איור 5). לימים הוסרה יציקת בטון גדולה זו, והושארה יציקת בטון רק מעל האריח שבו ווי הברזל היו קבועים (איור 6).

איור 4: ווי המתכת סוגרים את האריח בפתח הירידה בתצלום משנות השמונים
(באדיבות גרשון אלינסון)

איור 5: יציקת הבטון מעל פתח הירידה בתצלום משנות השמונים
(באדיבות גרשון אלינסון)

איור 6: פתח הירידה, סגור באריחים מאוחרים, מתוחם במסגרת שחורה בצילום מלמעלה; אבני הריצוף ההרודיאניות מסומנות באות ה', ושני העמודים האחוריים שקועים בחיפוי השיש

פתח הנרות והאדיקולה שמעליו (פתח C)

פתח הנרות הוא קדיחה שקוטרה 32-34 ס"מ באבן הריצוף ההרודיאנית הגדולה ביותר במתחם המערה (5.26×3.55 מ', עומקה 0.63 מ' ומשקלה כ-31 טון), שהיא תקרת חדר המצבות. פתח הנרות חצוב באמצע החלק הגלוי באבן ריצוף זו באולם יצחק. הקדיחה פגעה חלקית בצד הדרומי-מזרחי של הקשת הרוחבית שתומכת בתקרת חדר המצבות. מעל פתח הקדיחה הועמדה חוליית אבן הדומה לפי באר, שקוטרה החיצוני 66 ס"מ וגובהה כ-30 ס"מ. צידה חופו בשמונה אריחי שיש ברוחב 28 ס"מ כל אחד, והדבר הקנה לה צורת מתומן. על חוליית האבן הניחו בתקופה מאוחרת יותר לוח שיש בצורת פרח עם 12 עלים שקוטרו 79 ס"מ, ובמרכזו פתח שקוטרו 28 ס"מ. בעבר קובע הלוח לחוליה באמצעות ארבעה ברגים, ונראה שהיום הוא מקובע אליה בטיח או בדבק. לוח השיש נסדק וחוזק בפס ברזל המקיף את כל דופן הלוח. על הפתח שבלוח השיש התקינו סבכה מחוררת מפליז, והיא מחוברת ללוח השיש באמצעות ציר שעליו מנעול. כתובת בערבית חרוטה על לוח השיש (איור 7). הכתובת משובשת, אך אפשר לזהות בסוף השורה השנייה את השם [מ]וראד (مراد). ייתכן שמדובר בתקופת שלטונם של הסולטאנים מוראט השלישי (1574-1595) או מוראט הרביעי (1623-1640).⁵

5 היו חמישה סולטאנים עות'מאנים בשם מוראט. השניים הראשונים שלטו לפני הכיבוש העות'מאני של ארץ ישראל, והחמישי שלט רק 93 יום בשנת 1873.

איור 7: פתח הנרות - מראה כללי

פתח הנרות ממורכז בין ארבעת עמודיה של האדיקולה. גובהה 3.91 מ', לא כולל סמל הסהר שבראש הכיפה, ו-4.34 מ' כולל הסהר. האדיקולה מרובעת, שטחה 1.2 מ"ר, ובגגה כרכוב הבולט החוצה 6 ס"מ ומגדיל את שטחה ל-1.32 מ"ר. על גג האדיקולה יש אלמנט עיטורי המחולק לשני חלקים: התחתון (גובהו 50 ס"מ) משמש בסיס לכיפה, ובו שישה חלונות בצורת תלתן. העליון הוא כיפה עשויה כעין קונכייה, מ-12 עלים בצבעי חום ושחור לסירוגין (גובהה 73 ס"מ), ובראשה סמל סהר ממתכת שגובהו 43 ס"מ.

בנקודת החיבור בין גג האדיקולה לכותרות יש מסגרת ברזל שמחברת את ארבעת העמודים לצורך חיזוק. שני העמודים האחוריים מקובעים לאומנה הצלבנית באמצעות שתי יתדות ברזל. ארבעת בסיסי האדיקולה מרובעים (5.25 סמ"ר כל אחד), והרווח בין הבסיסים כ-69 ס"מ. כל ארבעת העמודים דומים זה לזה ומורכבים מבסיס, עמוד וכותרת (איור 8). כדי שפתח הנרות יהיה במרכז האדיקולה חתכו את האומנה העגולה הצלבנית ב-15 ס"מ (איור B8). בימי ונסאן היה סורג אחד בין העמודים בצד המזרחי בלבד, וכיום יש סורג נוסף מדגם אחר בצד המערבי. כתובת ממלוכית ללא ציון תאריך, מימיו של הסולטאן מוחמד אבן קלאון, מעטרת את ארבעת צדדי האדיקולה. כך כתוב בה:

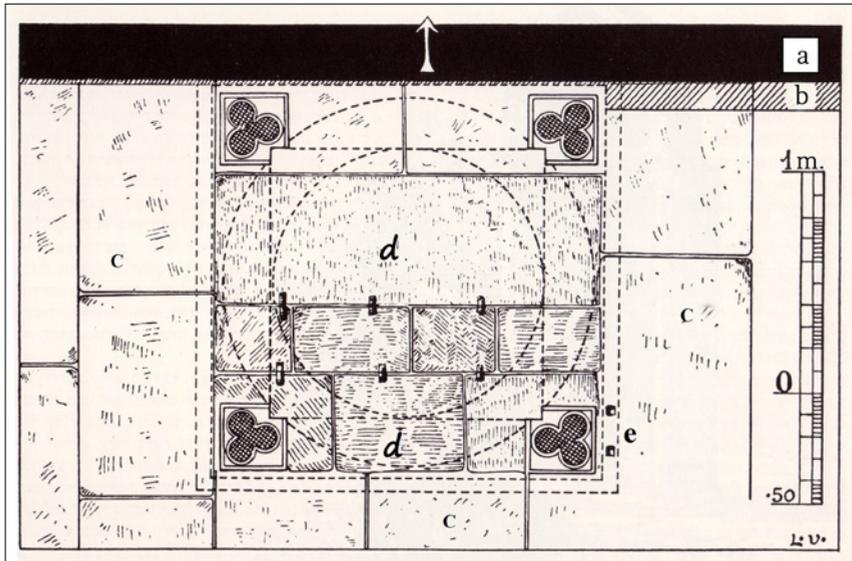
ציווה על בנייתה של כיפה מבורכת זו כימיו של אדוננו הסולטאן אַל־מֶלֶכְ אַנְ־נַאצֶר נַאצֶר אד־דניא ואד־דין מוחמד בן קֶלאוֹן אֶס־סאלחִי. יפואר נצחוננו, הוי אלוהים היודע את אשר יקרה, תמוך בישעך את אדוננו הסולטאן מוחמד בן קֶלאוֹן (שאוכת 1984: 54; בר כוכבא 2016: 86; 82-83: Sharon 2013).

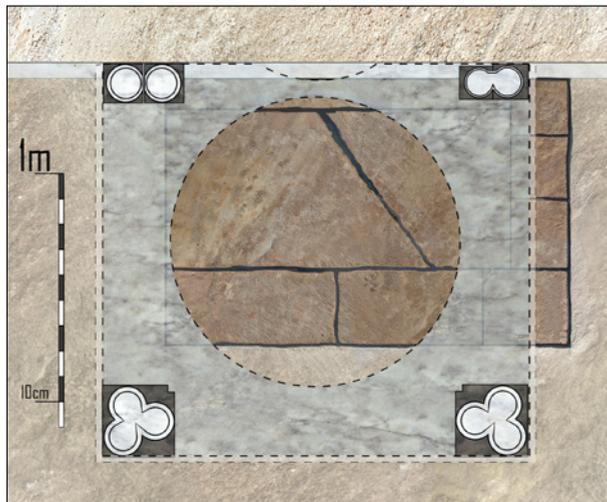
איור 8: האדיקולה שמעל פתח הנרות - A: חזית; B: צד

דיון ומסקנות

א. האם האדיקולה הצלבנית שמעל פתח הירידה מוצבת במקומה המקורי? כאמור, מתחמתם המדויקת של עמודי האדיקולה את האריחים שסוגרים את הפתח הסיקו ונסאן, בושהאוזן, פרינגל, ברבה ואחרים שהאדיקולה נבנתה והוצבה במקורה מעל פתח הירידה (איור 9).

איור 9: תרשים של ונסאן - האדיקולה יושבת במדויק כתיחום לריצוף המאוחר; a: החומה ההרודיאנית; b: חיפוי שיש ממלוכי; c: ריצוף הרודיאני; d: אריחים מאוחרים (Vincent and Mackey 1923: 53)

איור 10: תרשים ערכני של האדיקולה במבט מלמעלה - האדיקולה צמודה לקיר החומה ההרודיאני, שלושה עמודים ניצבים על אבני ריצוף הרודיאניות, והעמוד האחורי הימני בתחום פתח הירידה; השו"ע עם איור 6 (גרפיקה ממוחשבת: משה רוזנס)

עם זאת, עמודי האדיקולה אינם תוחמים את הפתח, ואף אינם יושבים עליו באופן סימטרי. שלושה עמודים ניצבים על הריצוף ההרודיאני, ואילו העמוד האחורי הימני יושב בתחום פתח הירידה ולכן חייב תמיכה (איורים 6, 10).

נוסף על כך, שני העמודים הימניים של האדיקולה מונחים על אבני ריצוף משופעות, ושני העמודים השמאליים מונחים על אבני ריצוף מפולסות, ולכן חלק מבסיסי האדיקולה עומד באוויר (איור 11). אם לא די בכך, בסיס העמוד הקדמי השמאלי מוצב חלקו על ריצוף משופע וחלקו על ריצוף מפולס (איור 12). מאופן העמדת האדיקולה נוצר לחץ סטטי, שגרם להיסדקות האדיקולה ולשברים בה. נתונים אלה מלמדים שהאדיקולה לא נבנתה בהתאמה לפתח הירידה, אלא הובאה ממקום אחר והועמדה באילוף במקומה הנוכחי.

איור 11: בסיס האדיקולה האחורי השמאלי, שעומד באוויר

איור 12: חזית האדיקולה - אבני הריצוף שמימין לקו הצהוב משופעות, ואלו שמשמאל מפולסות; שימו לב לב לסדק בחלק העליון של האדיקולה

אם כן, היכן הוצבה במקור האדיקולה הצלבנית? באבני הריצוף ההרודיאני שבחצר הפתוחה, מול הכניסה לאולם אברהם, יש תשלילים של ארבעה בסיסים, אך מידותיהם אינן מתאימות למידות האדיקולה הצלבנית. תשלילי בסיסים אלו היו של עמדת דרשן שהייתה במקום זה, כפי שמצוין במפה של פיירוטי מאמצע המאה ה-19 (ארנון 2017: 56). עמודי עמדת הדרשן שהיו משוקעים באותם תשלילים הועתקו בסוף המאה ה-19 מהחצר הפתוחה, והם משמשים היום ארבעה מששת העמודים של המרפסת בכניסה לאולם יצחק. מרפסת זו החליפה את עמדת הדרשן שהייתה סמוכה לציון רבקה, שחמשת תשלילי הבסיסים שלה עדיין ניכרים בריצוף ההרודיאני בסמוך למצבת רבקה.

לאחר בחינה ומדידה של האדיקולה הצלבנית התברר שהיא הייתה מוצבת מעל פתח הנרות. מסקנה זו מסתמכת על התאמת האדיקולה לשיפוע הרצפה, על הקער שבגב האדיקולה ועל גודלה:

1. רצפת המתחם ההרודיאני משופעת לעבר תעלת ניקוז מי גשמים שנמשכת לאורך הפן הפנימי של החומה הדרומית מערבית. כל אלמנט (סף דלת, ארונות ועוד) שהוצב במתחם

לאורך הדורות ועד היום נדרש להתחשב בשיפוע זה. האדיקולה הממלוכית שמעל פתח הנרות מפולסת הודות להגבהה ב-1.5 ס"מ של העמוד השמאלי באמצעות לוח עופרת שהונח מתחת לבסיס השמאלי (איור 13). בבחינת בסיסי האדיקולה הצלבנית התברר שהיא נבנתה מראש בהתחשבות בכיוון השיפוע בצד של פתח הנרות, והבסיס השמאלי גבוה ב-1.5 ס"מ מהבסיס הימני כדי לפצות על השיפוע שמעל פתח הנרות (איור 14). נתונים אלו מעידים שהאדיקולה הוצבה מראש בצד השני של האולם. עם העברתה מפתח הנרות לפתח הירידה גדל שיפוע האדיקולה, בשל בסיסי העמודים השמאליים, הגבוהים. האדיקולה הצלבנית המוצבת כיום מעל פתח הירידה אינה מפולסת ונוטה לימין.

איור 13: בסיס העמוד השמאלי הקדמי באדיקולה הממלוכית - לוח עופרת מגביה ב-1.5 ס"מ לצורך פילוס האדיקולה

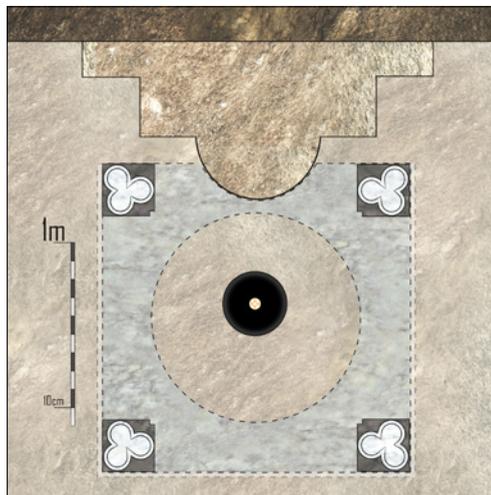

איור 14: הבסיסים הקדמיים של האדיקולה הצלבנית - השמאלי (B) גובהו 5.5 ס"מ, והימני (A) גובהו 4 ס"מ

2. מאחר שהאדיקולה הצלבנית שקועה בחלקה האחורי בחיפוי השיש הממלוכי, נמנע מהחוקרים לדעת את גודלה האמיתי ולראות את חלקה האחורי. מעיון בגג האדיקולה הצלבנית מתברר שקער בדופן האחורית שלה אפשר להתאים את האדיקולה אל הקמר של האומנה הצלבנית (איור 15).

איור 15: גג האדיקולה - יש סימטריה ברזב שלושה מצדדי הגג, למעט מאחור, ושם אפשר לראות את הנישה הקעורה, המותאמת לקמר של האומנה הצלבנית

איור 16: מראה האדיקולה במקומה המקורי מעל פתח הנרות במבט מלמעלה (גרפיקה ממוחשבת: משה רוזנס)

אם כן, הצלכנים הם שקדחו את פתח הנרות והעמידו אדיקולה מעליו, בהתאמה הן לשיפוע הריצוף, הן לאומנה. אדיקולות הוקמו גם מעל שרידים וקברי קדושים (Hourihane 2012: 88). העמדת אדיקולה מעל פתח הנרות מלמדת עד כמה היה פתח זה חשוב ומוקד קדוש לצליינים שבאו לכנסייה הצלבנית במערת המכפלה. כדי להעצים מוקד זה אינני מוציא מכלל אפשרות שסמוך לפתח הנרות, מתחת לאדיקולה, הציבו הצלכנים את הרליקווריום (reliquary) המצוי היום בחדר המצבות, שעליו חרוטות האותיות בלטינית ABRAHM - כפי שכינו את האתר המקודש, "קסטלום סנקטום אברהם" או "סנט אברהם" (ייבין 1986: 60; שילר 2001: 98; Pringle 1993: 224).

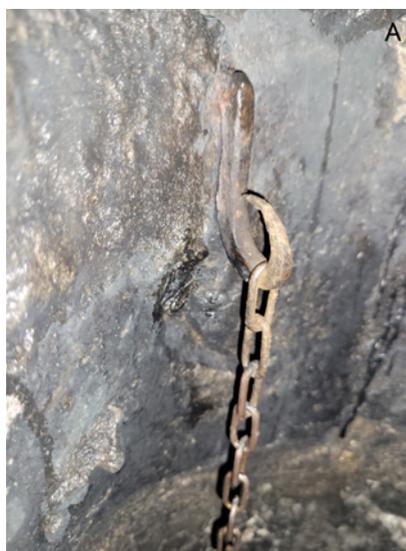
עדות ספרותית נסיבתית יכולה לאשש שפתח הנרות נקדח בתקופה הצלבנית. בנימין מטודלה כתב בשנת 1173: "ובמערה מדליקים שם עששית אחת בכל יום ובכל לילה על הקברים" (מטודלה 1994: 267).⁶ אילו היה חדר המצבות חסר פתח, הנרות שדלקו ברציפות יום ולילה היו גורמים למחנק. על כן סביר שכבר הצלכנים קדחו את החור לאור ולאורור. ראוי לציין את הערכתו הנכונה של בושהאוזן: "לא נטעה יותר מדי אם נניח שמעל הפיר השני הזה [פתח הנרות, C] עמדה גם אדיקולה פרנקית [צלבנית], שהוחלפה בממלוכית" (Buschhausen 1978: 293). הערכתו הייתה נכונה, אלא שאין כאן אדיקולה נוספת אלא אותה אדיקולה הועברה לפתח הירידה.

מימי הביניים ועד היום מורידות רשויות מערת המכפלה דרך פתח הנרות מתקן תאורה באמצעות שרשרת. שרשרת ברזל זו נתלית על וו השקוע בדופן פי הבאר, שיתכן שמתוארך לתקופה הממלוכית (איורים 17, A18). 30 ס"מ מתחת לוו השקוע בדופן פי הבאר יש וו נוסף, השקוע בדופן אבן הריצוף ההרודיאני (איור B18). וו זה יכול להעיד על קיום מנהג הורדת מתקן תאורה דרך הפתח עוד לפני העמדת חוליית פי הבאר.

6 חמזה בן אסאד, המכונה אבן אל-קאלאניסי, הביא עדות דומה משנת 1160 שהוזכרה גם בכרוניקה של אלג'זאר: "כמה שהגיעו מירושלים סיפרו על גילוי קברי הנביאים אל-חליל (אברהם) ושני בניו יצחק ויעקב [...] ושתלויים מעליהם במערה מנורות זהב וכסף" (אלג'זרי 1998: 47-48; Gibb 1932: 161). עדות זו היא חלק מתיאור מדומיין של האבות ואין להסיק ממנה מסקנות כלשהן.

איור 17: פתח הנרות ושני ווי התלייה - העליון בדופן אבן החוליה (אולי מהתקופה הממלוכית), והתחתון בדופן אבן הריצוף ההרודיאני (אולי מהתקופה הצלבנית)

איור 18: A: תקריב הוו העליון; B: תקריב הוו התחתון

רוב האדיקולות הן מרובעות (Bogdanović 2017: 89), ולכן ונסאן הבין שעל אף שהחלק האחורי שקוע בחיפוי השיש ואינו נראה, האדיקולה מרובעת ודגם העמודים האחוריים זהה לקדמיים (איור 9). פרינגל (Pringle 1993: 236) כתב שהאדיקולה מרובעת ושטחה 1.8 מ"ר, ולטענתו אחרי ביקור ונסאן חיפו בשיש את הקיר, והעמודים האחוריים שקועים 35 ס"מ בתוך השיש. אולם הקיר ההרודיאני נמצא רק כ-6.2 מ"מ בלבד מאחורי האדיקולה, ולכן רוחב צד האדיקולה הנוכחי הוא 154.5 ס"מ. כמו כן, מעיון בתמונות אין שינוי בעובי חיפוי השיש בין המצב בימי ונסאן למצב היום (Vincent and Mackey 1923 II: Pl. XIB). יש לקבל את דעתם של ונסאן ופרינגל שהאדיקולה הצלבנית הייתה מרובעת, ומשום שמידת חזיתה שלמה וניתנת למדידה הרי שמידת האדיקולה במקור הייתה 168.5 ס"מ. מכאן ששני העמודים האחוריים, עם הכותרות והבסיסים, היו כדוגמת אלה הקדמיים.

מסיבה שטרם התבררה עד תומה, בזמן ההעתקה בתקופה הממלוכית ניסרו את חלקה האחורי של האדיקולה לכל גובהה וקיצרו אותה ב-14 ס"מ, כך שרוחבה הנוכחי הוא 154.5 ס"מ.⁷ הניסור הפך את שני העמודים האחוריים, בעלי שלושת העמודונים, לעמודים בעלי שני עמודונים (איור 10). כדי להעמיד את העמוד המנוסר על בסיס תואם היה צורך לנסר את הבסיס הישן. כל אחד משני העמודים האחוריים מוצב על שני בסיסים בעלי גוון שונה – אחד כהה ואחד בהיר. בבדיקת המידות וגוון השיש התברר שהבסיס הכהה שבעמוד הימני מתאים לבסיס הכהה שבעמוד השמאלי, וכן הדבר לגבי שני חלקי הבסיסים הבהירים (איורים 11, 21). יש לשער שבמהלך הניסור נשברו הכותרות וגזע העמוד השמאלי. על כן העמידו במקומו שני עמודים נפרדים, קלים יותר להכנה, וכן כותרת בדגם מעט שונה שעליה העמידו אבקוס.

את הצורך בפתיחת פתח הנרות אפשר אולי למצוא בדברי הסגפן הנוסע אל־הרַי (علي بن أبي بكر الهروي, מת ב-1215). הוא כתב שלאחר תגלית הנזירים בקיץ 1119 הורה מלך ירושלים בלדווין השני (Baldwin II, 1118-1131) לאביר גוטפריד בן ג'ורג' לעשות תיקונים במערה ולחדש את מצבות האבות. לאחר התיקון הורה בלדווין לחסום את שער הירידה (טל 2014: 80; 127; Meri 2004: 80).⁸ נראה שבמקביל לחסימת פתח הירידה הורה בלדווין על הקדיחה של פתח הנרות ופתיחתו. חוקרים קישרו בין חסימת הירידה ובין הצורך לפתוח את פתח הנרות:

7 ייתכן שהסיבה לחיתוך האדיקולה היא כדי שלא תחסום יתר על המידה את הירידה בגרם המדרגות. במערת המכפלה יש כמה דוגמאות לעבודות חיתוך באבן שעשו הממלוכים, למשל חיתוך אומנה הרודיאנית בציון יוסף העליון ובאולם הבריתות; הורדת שיפועי אבן הרודיאנית בסמוך לבית השער הממלוכי, בראש גרם המדרגות, מצד מסגד הג'אוליה ובמסדרון המקורה; וחיתוך אומנה צלבנית לצורך הצמדת האדיקולה הממלוכית באולם יצחק.

8 ייתכן שהמצבות מהתקופה הצלבנית, המוכרות כיום בחדר המצבות, הן מעשה ידיו של אותו אביר.

פרינגל (Pringle 1993: 237) ייחס זאת לפעולה שנעשתה בסוף המאה ה-14 או בתחילת המאה ה-15, ברבה (Barbé 2017: 102) ייחס זאת לסוף ימי הסולטאן מוחמד אבן קלאון, במחצית הראשונה של המאה ה-14, ושרון (Sharon 2013: 23) ייחס זאת לתקופה האיובית. מטרת פתח הנרות הייתה ליצור קשר עין ישיר עם השרידים הקדושים של האבות בנגישות חלקית, לעורר תחושה של קשר לשרידים הקדושים אך להגביל את הגישה הפיזית אליהם. עקרונות אלו באו לידי ביטוי בכנסיות רבות ברחבי העולם הנוצרי, החל מימי קונסטנטינוס הגדול במאה הרביעית (Brown 1981: 87-88). ייתכן שגם החור המלאכותי בחומה ההרודיאנית החיצונית מעל "המדרגה השביעית" נקדח באותו זמן ומסיבות דומות (בר כוכבא 2024: 100). אישוש שפתח הירידה אכן נחסם בימי בלדווין השני אפשר למצוא בעדויות נוסעים שירדו למערכת התת-קרקעית בתקופה הצלבנית, מהמחצית השנייה של המאה ה-12. מעמדה של חברון השתנה בממלכת ירושלים בשנות השישים של המאה ה-12 (Beyer 1942: 173 Mayer 1985: 80; Pringle 1993: 228), וייתכן שעל רקע שינוי מעמדי זה הוחלט לאפשר ביקור בתשלום במערכת התת-קרקעית. אלהרוי ביקר בחברון בשנת 1174, בסמוך לביקור בנימין מטודלה, ופגש אביר ששמו בירן שירד בצעירותו עם אביו למערכת התת-קרקעית. משתמע מהדברים שמאלהרוי עצמו נמנעה הירידה. אולם ר' פתחיה מרגנשבורג ירד אליה בשנת 1180 (יערי 1946: 53-54; טל 2014: 127; Meri 2004: 78-80). הסולטאנים הממלוכים רצו להגיש את ניצחון האסלאם על הנצרות, גם באמצעות בנייה מונומנטלית בעלת אופי מוסלמי ברחבי מרחב שלטונם (Frenkel 2001: 161, 169). מניע זה היה נכון במיוחד בימיו של הסולטאן הממלוכי מוחמד אבן קלאון, שבימיו נכבשה עכו, אחרונת הערים הצלבניות בארץ (1291). מתחם מערת המכפלה הוא דוגמה לניכוס מקומות קדושים של דתות מובסות כדי להציג את עליונות הדת החדשה עליהן, כפי שקרה גם בהר הבית בירושלים (מרום 2022: 55, 74). עם זאת, היו מניעים נוספים לצורך של הסולטאן הממלוכי להשקיע הון, כפי שכתב דרורי:

טעמים אחדים יכולים לבאר מדוע הבליתו הממלוכים (יתר על קודמיהם: הפאטימים, האיובים או הסלג'וקים, למשל) את אופייה האסלאמי של ארץ ישראל ואת משקלה הדתי והתרבותי למאמיני מוחמד. הממלוכים היו מתאסלמים חדשים, שהצטרפו לדת זו ולא נולדו אליה, ואשר צריכים היו להסיר ספק בדבר נאמנותם לדתם החדשה [...] את הספק הזה ניסו הממלוכים לסלק באופן שיטתי ובלתי נלאה על ידי בניית מבני קודש, הקצאת משאבים נדיבים למוסדות תורת האסלאם, עידוד פעילות מיסטיקונית-צופית, וגם תוך פגיעה בדתות הלא מוסלמיות (דרורי 1992: 3).

ירושלים וחברון עלו למעמד דתי שדומה למעמד של מכה ומדינה. שרון (2001: 81) ציין מסורות מוסלמיות חדשות, לדוגמה: אמר הנביא - "מי שאינו יכול לעלות לרגל לקברי, יוכל לעלות לרגל לקבר אברהם, והתפילה ליד קבר אברהם היא החאג' של העניים"; "המבקר בקבר אברהם, יסלח לו אלה על חטאיו" (שרון 2001: 81).

מוחמד אבן קלאון העמיד אדיקולה חלופית עם סהר בראש כיפתה על מוקד חשוב במערת המכפלה, שבו עולה רגל מן השורה היה יכול לבקר - פתח הנרות. את האדיקולה הצלבנית העביר מפתח הנרות לפתח הירידה, שהיה בשימוש רק במקרים חריגים. המוסלמים השתמשו בפריטי אדריכלות נוצרית תוך התאמתם לצורכיהם, וכך אדיקולה נוצרית הועמדה גם בראש מינבר באיסטנבול (Bogdanović 2017: 99, Fig. 2.44). פרנקל ראה אף הוא במניע הדתי גורם חשוב אך ציין: "הממד הפוליטי של עשייה והשקעות היה המניע הראשון במעלה לנכונותם של סולטאנים ואמירים ממלוכים להשקיע בבניית מסגדים, זאוויית, מדרסות וכיוצא בזה" (פרנקל 2011: 15-16). הכתובת בראש האדיקולה מעל פתח הנרות תואמת את ההסבר הדתי והפוליטי.

כדי למרכז את האדיקולה הממלוכית מעל פתח הנרות חתכו הממלוכים את האומנה הצלבנית. על האדיקולה יש כתובת שמעטרת את ארבעת צדדיה. הכתובת בגב האדיקולה מתחשבת בחיתוך האומנה הצלבנית, והתחשבות זו מלמדת שבונה התאימו מראש את הכתובת למקום זה (איורים 8, 19).

איור 19: הכתובת שמאחורי האדיקולה, המתחשבת בחיתוך האומנה הצלבנית

ב. מתי אטמו את פתח הירידה?

שאלה זו תידון בשני מישורים: התיעוד הספרותי והממצא הפיזי.

התיעוד הספרותי

כפי שצינינו לעיל, לאחר התגלית של הנזירים בקיץ 1119 הורה מלך ירושלים בלדווין השני לחסום את פתח הירידה. במחצית השנייה של המאה ה-12 יש אזכור של שער ברזל נעול בפתח הירידה (מטודלה 1994: 267). בתקופה הצלבנית, בתקופה האיובית ובתחילת התקופה הממלוכית פתח הירידה נחסם באמצעות שער, אך לא נאטם. חבקי ברזל על אריחים הסוגרים את הירידה הוזכרו לראשונה בשנת 1523 אצל דוד הראובני: "והלכתי עמהם, והסירו הבגדים (השטיחים) מקרקע הכנסת והראוני מקום פתח הדלת, והיה סגור באבנים גדולות ועופרת" (אשכלי 1940: 23).

מוג'יר א־דין (مجير الدين, 1456-1522 לסה"נ), בספרו משנת 1496, תיאר מעדות שמיעה את המערכת התת־קרקעית ואת אטימתה:

סמוך לקבר אברהם, בתוך המבנה הקשתי מתחת לאדמה, יש מערה הידועה בשם אלסראדב [המרתפים], ובתוכה דלת נאה המובילה אל במת הדרשן. לפני תקופה קרובה של שנה בערך ירדו אליה כמה משרתים בגלל סיבה שהצריכה זאת והיא: אדם חולה נפש מהדרווישים נפל לתוכה, וירדו אליו קבוצה של משרתים ונכנסו דרך הדלת הזאת ומצאו את עצמם בכמת הדרשן, מתחת לכיפה הנשענת על עמודי שיש, סמוך למקום נשיאת הדרשה. זה אשר ירד לשם מסר לי, שהבחין בגרם מדרגות אבן שמספרן חמש עשרה מדרגות הבנוי בקצה הדרומי של מערה זו, ואשר נסתם בבנייה בקצהו, ונראה כי דלת זו הייתה ליד במת הדרשן, וממנה מגיעים אל המרתף. (טל 2014: 298).

שמונה שנים לפני כן, בשנת 1488, כתב ר' עובדיה מברטנורה שכשרצו להוציא את המעות ואת פתקי הבקשות שזרקו דרך פתח הנרות "היו משלשלים בחבלים נער קטן בתול אל תוך המערה, ולוקח המעות ועולה" (יערי 1971: 126). מזה אנו למדים שפתח הירידה כבר היה אטום. יש בידינו עדויות מהמחצית הראשונה של המאה ה-14 על ירידה למערכת התת־קרקעית דרך פתח הירידה. הראשונה היא של הנוסע אבן בטוטה (أبو عبد الله محمد بن بطوطة, 1304-1369), שביקר במערת המכפלה בשנת 1326, וכך כתב:

מימין למינבר וצמוד לקיר המכיל את הקיפלה (قبلة), יש מקום שממנו יורדים במדרגות שיש של בנייה מוצקה לתוך מעבר צר המוביל לאולם מרוצף שיש [חדר המצבות], ובו מצבות של שלושת הקברים [...] ירדתי למקום הזה כמה פעמים (74: Gibb 1999).

עמיקם אלעד (1992: 100, 108-110) טען שאבן בטוטה העתיק וזיף, ויש לייחס את המידע ואת הירידה לאלעבדרי (محمد العبدري الحاحي, 1250-1300), שביקר בחברון בשנת 1289 (אלעבדרי 1968: 222; פרנקל 1984: 67-68). העדות השנייה היא של אבן פצ'לאלה אלעמרי (ابن فضل الله العمري, 1301-1349) משנת 1345, ובה כתב:

בקיפלה שלו [של מערת המכפלה] דלת שממנה יורדים במדרגות רבות אל מרתף תת-קרקעי צר, המוביל אל פרצה שבתוכה שלוש מצבות קברים בקיר. נאמר כי הם קברי אברהם ואשתו ויצחק [...] הגעתי למרתף הזה וזחלתי בו בגלל הצרות שלו ותקרתו הנמוכה. אף אחד לא יכול ללכת בו זקוף (אבן פצ'לאלה 2010: 232).

נוסף על כך, אלג'זרי (محمد بن ابراهيم الجزري, 1260-1338), שנחשב לכרוניקן מהימן, כתב לאחר התיאור של גילוי קברי האבות משנת 1119 (513 להג'רה) משפט המתייחס לימיו: "הקברים נותרו כשהיו, והמרתף (السرداب) נותר פתוח עד כה למבקרים" (אלג'זרי 1998: 48; Ibn al-'Amīd al-Jazarī 1949: I, III-IV, 6). מן העדויות הספרותיות עולה שהאטימה של פתח הירידה נעשתה בשנים 1345-1488.

איור 20: מראה (הדמיה) פתח הירידה בתחילת התקופה הממלוכית, בימיו של הסולטאן מוחמד אבן קלאון, לפני האטימה וחיפוי השיש בשנת 1331, כפי שהיה למשך כ־40 שנה, במבט מצפון לדרום; שימו לב לעמוד האחורי הימני, שהוצב על בסיס מוגבה בשטח הירידה על המדרגה הראשונה (גרפיקה ממוחשבת: משה רוזנס)

הממצא הפיזי

בבחינת אבני האטימה (איור 6) מתבררים שני דברים:

1. האדיקולה לא הוזזה לצורך האטימה עצמה. פרינגל, בעקבות ונסאן, כתב שהאטימה נעשתה בסוף המאה ה־14, בימיו של הסולטאן הצ'רקסי ברקוק, או בתחילת המאה ה־15. לדבריו, לצורך האטימה הוזזה האדיקולה מעט ממקומה והוחזרה לאחר מכן

(Vincent and Mackey 1923 I: 54-55, 192; Pringle 1993: 236-237). הם סברו שהאדיקולה יושבת בדיוק בהיקף האריחים המאוחרים. עם זאת, בבחינת המקום של ארבעת עמודי האדיקולה ביחס לריצוף ההרודיאני והאריחים המאוחרים עולה ששלושה מהם הוצבו מראש על הריצוף ההרודיאני ולא הפריעו לפעולת האטימה, ואילו הרביעי, הימני האחורי, שהיה מעל המדרגה הראשונה, הועמד מראש על בסיס מוגבה שעומד בפני עצמו ואינו תלוי בשאר אריחי האטימה (איור 21).

איור 21: תקריב הבסיס האחורי הימני - בסיס העמוד מוצב על אריח שעומד בפני עצמו, ואבני אטימה נפרדות מקיפות את הבסיס

2. לוחות השיש עם דגם התלתן השחור, המחפים את הקיר ההרודיאני בין שני העמודים האחוריים של האדיקולה הצלבנית, יושבים על אריח אבן צר (איורים 3, 6). אריח זה הוא משלב האטימה וקדם לשלב החיפוי, שכן לוחות השיש יושבים עליו. נראה שלוחות השיש בין עמודי האדיקולה הצלבנית הם חלק מפרויקט חיפוי השיש שנעשה בשנת 1331. על כן, אטימת פתח הירידה נעשתה לא אחרי שנת 1331, ואולי אף הייתה חלק ממיזם זה. בין כך ובין כך, נראה שהאטימה נעשתה בשנים 1289/1326-1331.

האטימה נעשתה באמצעות אריחים שהונחו על גבי חומר מילוי, אך השאירו פתח צר שבו אריח סגור בחבקי מתכת, כדי שאם יהיה צורך אפשר יהיה להוציאו ולרדת למערכת התת-קרקעית (איור 4). פתח זה נפתח לעיתים, במקרים חריגים.

כאמור אֶבֶן פצ'לאללה אלעמרי תיאר את ירידתו למערכת התת־קרקעית 14 שנה לאחר האטימה, בשנת 1345, תיאור שאינו עולה בקנה אחד עם הממצא הפיזי. ברצוני להציע שלושה הסברים אפשריים, המסודרים לפי הסבירות שלהם:

1. אלעמרי לא ירד – תיאור הירידה הוא משמועה: ההיסטוריוגרפיה המוסלמית מלאה בטקסטים המועתקים זה מזה, החל ממסורות מפי הנביא דרך תיאורים היסטוריים אותנטיים, וכלה בסיפורים, אגדות, תיאורי מסעות וקרבות. תיאור מערת המכפלה אצל אבן בטוטה מועתק מתיאוריו של אלעבדרי, אף שהוא כתב בגוף ראשון: "ירדתי למקום הזה כמה פעמים". אלעבדרי ביסס את דבריו על סופרים מן המאה ה-10 וה-11 (אלעד 1992: 108-110). על פי עדותו שלו, אלעמרי שאב מידע מקודמו.

להערכת, אלעמרי ביקר במערת המכפלה בשנת 745 להג'רה (1345 לסה"נ), כפי שכתב פעמיים בפסקה הנידונה. הוא תיאר את יופיים של לוחות השיש הצבעוניים והמוזהבים שמחפים את הקירות, פרויקט של האמיר תנכז משנת 731 להג'רה (1331), וכן הזכיר כמסיח לפי תומו את מחסן העדשים מאחורי ציון לאה (אבן פצ'לאללה אלעמרי 2010: 234, 237). ואולם, בתארו את המערכת התת־קרקעית השתמש אלעמרי פעמיים במילים "נאמר לי". אחר כך הוא כתב בגוף ראשון: "באתי לתוך המרתף...". בהמשך הפסקה על מערת המכפלה רצה אלעמרי להדגיש ולתת תוקף לאמיתות דבריו, שהעתיק בעצמו מכתב יד מקורי שנתן הנביא מוחמד לתמים אל דארי בשנת 9 להג'רה, וכתב בתוך שני משפטים שהוא ראה "במו עיניו", "אני קראתי", "אני העתקתי". פעמיים הוא השתמש במילים "אני ראיתי", מילים שחסרות בתיאור הירידה (אבן פצ'לאללה אלעמרי 2010: 237). נראה שאנשי המקום תיארו באוזניו את המערכת התת־קרקעית באופן מדויק, מתוך היכרות אישית, אך מדבריו משמע כאילו הוא עצמו היה שם, כפי שעשה אבן בטוטה.

2. אלעמרי אכן ירד, אך דרך פתח החירום: אלעמרי היה פקיד בכיר, עשיר, ממשפחה מיוחסת ומקורבת לסולטאן מוחמד אבן קלאון (Richards 2017: 3-5). ייתכן שלכבודו פתחו את פתח החירום 14 שנה אחר האטימה.

3. פתח הירידה היה עדיין פתוח בימיו: ייתכן שחיפוי השיש משנת 1331 לא כלל את השטח שבין שני עמודי האדיקולה. הקיר ההרודיאני היה חשוף, והפתח היה פתוח עוד כמה עשרות שנים. בסוף המאה ה-14 או בתחילת המאה ה-15 הוא נאטם, ורק אז הניחו את לוחות השיש על אריחי האטימה בין עמודי האדיקולה.

בימיו של הסולטאן עבדול חמיד השני, בשנת 1882, נפתח פתח החירום לצורך תחזוקה:

בפקודת הסולטאן נשלחה קאמיססיאן מיוחדת לעיר חברון, לרדת אל "מערת המכפלה" שנמצאה בקרבת העיר הנ"ל ולראות אם אין שם דבר הדורש תיקון. בעלי הקאמיססיאן ואחדים מראשי שבטי הערביאים, עם נושאי אבוקות ושר העיר עמהם, ירדו להמערה וימצאו את הקירות והכתלים שלימות [...] קרקע המערה היה מכוסה בחתיכות נייר הרבה מאוד, והן הפתקאות שמשליכין אל המערה תמיד דרך חור אחד כל היהודים והנוצרים הבאים להתפלל שם ואין למו רשות לכנוס לתוך המערה.⁹

סיכום

בתקופה הצלבנית, בקיץ 1119 לסה"נ, גילו נזירים את המערכת התת־קרקעית. הירידה למערכת נסגרה בשער והכניסה הוגבלה ליחידים בלבד. את פתח הנרות חצבו בסמוך לזמן חסימת פתח הירידה, כדי ליצור חיבור לחדר המצבות ולמערה הקדושה בימי מלך ירושלים בלדווין השני. וו הותקן בדופן אבן הריצוף החצוב, כדי להחזיק את השרשרת של מתקן הנרות שהאיר יום וליילה.

מעל פתח הנרות העמידו אדיקולה המתחשבת בשיפוע הריצוף ובאומנה הצמודה של הכנסייה. במחצית השנייה של המאה ה-12 אפשרו לרדת תמורת תשלום למערכת התת־קרקעית דרך פתח הירידה. בתקופה האיובית הסירו את הסממנים הנוצריים (אם היו כאלה) מעל האדיקולה הצלבנית, ויש לשער שהאדיקולה נשארה מעל פתח הנרות בתקופה זו. בתקופה הממלוכית הועתקה האדיקולה הצלבנית, תוך הצרתה, מפתח הנרות לפתח הירידה, שהמשיך לשמש פתח ירידה זמן מה. מיקום האדיקולה הצלבנית מעל פתח הירידה נקבע לפי העמוד האחורי הימני, שהוצב על בסיס מוגבה בשטח הירידה.

בפתח הנרות העמידו אדיקולה ממלוכית חלופית, המחקה בצורתה את האדיקולה הצלבנית, למעט הכיפה בחלקה העליון שהיא יצירה מוסלמית עם סהר בראשה. האדיקולה הממלוכית הותאמה למקומה בפתח הנרות, ולצורך הצבתה חתכו את האומנה הצלבנית. ייתכן שבשלב זה כבר הוכן פי הבאר בצורת מתומן. אטימת פתח הירידה נעשתה לפני שלב חיפוי השיש בשנת 1331. ברצוני להציע שאטימת הפתח הייתה חלק ממיזם חיפוי השיש באולם יצחק בידי מושל דמשק, האמיר תנכיו. אטימת פתח הירידה לא הצריכה את הזזת האדיקולה ממקומה.

עבודתם של ונסאן ומקאי הייתה עבודת השטח הראשונה, ותוכנותיהם מניתוח הנתונים שימשו בסיס להמשך המחקר. עם זאת, הם עבדו תחת עין עוינת ובתנאים מגבילים, ולא התאפשר להם להשלים מדידות ואף לא לראות חלק מהמצאים. התובנות והמסקנות שהסיקו היו על סמך נתונים חלקיים. בסיס הנתונים המעודכן מפוגג את הערפל שמכסה על מתחם מערת המכפלה מאז תחילת המחקר.

תודות

תודתי נתונה למפקדי גדוד מערת המכפלה, סנ"צ אבירם בז'רנו וסנ"צ שאדי סבאק; למר צורי הולנדר, מנהל מנהלת מערת המכפלה, שנענה בשמחה לכל בקשה; לפרופ' יוסי שרביט על תרגום טקסט מצרפתית; לחי סעדיה על תרגום טקסטים מערבית; לישראל זאב על סיוע למדידות; לארכיאולוג מחוז יהודה, מר חיים שקולניק, שותפי למחקר חברון; לחוקר ארץ ישראל אורי טל, על עצה וסיוע בכתיבת תעתיק עברי של ספרות ערבית; ולמנהל מדרשת חברון, מר ינון ברוכים, שללא תמיכתו מחקר זה לא היה יכול להתבצע.

מקורות

- אבישר, ע' (עורך) 1970. ספר חברון. ירושלים: כתר.
- אבן פצ'לאללה, א' 2010. מסאלכ אל-אבצאר פי ממאלכ אל-אמצאר, כרך 1, בעריכת סאלמאן אלג'בורי. ביירות: דאר אלכתב אלעלמיה.
- איש שלום, מ' 1979. מסעי נוצרים לארץ ישראל. תל אביב: עם עובד.
- אלבה, ע', 2002. טהרת שדה המכפלה. קריית ארבע-חברון: המכון לרבני ישובים.
- אלג'זרי, מ' אבן אבראהים 1998. תאריח' אבן אלג'זרי, כרך 1, בעריכת עמר עבד א-סלאם תדמרי. ביירות/צידון: אלמכתבה אלעצריה ללטבאעה וא-נשר.
- אלנאבלסי, עבד אלע'ני 1990. אלחצ'רה אלאנסיה פי אלרחלה אלקרסיה, בעריכת אכרם חסן אלאלאבי. ביירות: אלמצאדר.
- אלעבדרי, אע"מ 1968. אל-רחלה אל-מגרביה. רבאט: מהד' מוחמד אל-פאסי.

- אלעד, ע' 1992. מסעו של אבן בטוטה בארץ ישראל – האומנם חיבור מקורי? בתוך י' דרורי (עורך), ארץ ישראל בתקופה הממלוכית. ירושלים: יד יצחק בן-צבי, עמ' 98-114.
- אראלי, י' 2007. בין "אדם" ל"מקום": חברון כסמל תרבותי במקורות ובסיפורת העברית מימי הביניים ואילך. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן.
- ארנון, נ' 2017. המערה: תגליות ומחקרים במערת המכפלה. ירושלים: מדרשת חברון.
- ארנון, נ' 2021. מערת המכפלה: תולדות האתר מראשיתו עד שלהי העת העתיקה. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן.
- ארנון, נ' ושנייזיס, א' 2004. "נפש" – מצבה חשמונאית במעמקי מערת המכפלה. בתוך י' רוזנסון וא' עזריה (עורכים), באורך נראה אור: קובץ מאמרים לחנוכה לזכרו של סגן דני כהן הי"ד. ירושלים: הוצאת המשפחה, עמ' 369-376.
- אשכלי, א"ז 1940. סיפור דוד הראובני: על פי כתב יד אוכספורד בצרוף כתבים ועדויות מבני הדור – עם מבוא והערות. ירושלים: החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה.
- בר כוכבא, ג' 2016. כתובות אבן, עץ ונחושת במערת המכפלה. קריית ארבע: מדרשת חברון.
- בר כוכבא, ג' 2021. תהליך התפתחותו של בניין ה"יוספיה" במערת המכפלה. במעבה ההר 12: 207-239.
- בר כוכבא, ג' 2024. המדרגה השביעית במערת המכפלה: הצו, החור בחומה, המדרגה והמנהרה. מחקרי יהודה ושומרון לג' (1): 67-105.
- ברגר, ה' ושוואף, ר' 2014. חברון, מערת המכפלה: תיק תיעוד. רשות העתיקות.
- דיין, מ' 1976. מערת המכפלה – המערה שמתחת למסגד. קדמוניות ט(4): 129-131.
- דרורי, י' 1992. רישום שלטון הממלוכים בתולדות הארץ. בתוך י' דרורי (עורך), ארץ ישראל בתקופה הממלוכית. ירושלים: יד יצחק בן-צבי, עמ' 1-13.
- הברמן, א"מ 1954. מסעות החכם האבי"ר (=הרב אברהם ב"ר ישראל רוזאנס) לארץ הקדושה. סיני לד: רמא-רסד.
- הורוויץ, י"ה 1919. עדן ציון: מקומות הקדושים שבארץ ישראל. ירושלים: המסורה.
- הירשברג, א"ש 1977. בארץ המזרח. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- הכהן, מ' 1970. מערת המכפלה. רמת גן: מסדה.

- וילנאי, ז' 1963. מצבות קודש בארץ ישראל. ירושלים: מוסד הרב קוק.
- טל, א' 2014. ארץ ישראל במקורות ערביים מימי הביניים (634-1517): אסופת תרגומים. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- ייבין, ז' 1986. המערכת התת-קרקעית של מערת המכפלה. ישראל – עם וארץ ב-ג: 53-62.
- יערי, א' 1946. מסעות ארץ ישראל – של עולים יהודים מימי הביניים ועד ראשית ימי שיבת ציון. תל אביב: גזית.
- יערי, א' 1971. אגרות ארץ ישראל – שכתבו היהודים היושבים בארץ לאחיהם שבגולה מימי גלות בכל ועד שיבת ציון שבימינו. רמת גן: מסדה.
- מוג'יר א-דין 1961. ספר הידע המרום על ירושלים וחברון, תרגום: אס"א מני. ירושלים: המתרגם. מטודלה, ב' 1994. ספר מסעות בנימין מטודלה. נווארה: הוצאת מחלקת הנשיאות בממשלת נווארה.
- מרום, ר' 2022. מסורות מערת המכפלה (אל חרם אל-אבראהימי) בספרות המסעות המוסלמית. במעבה ההר 12: 55-81.
- פרנקל, י' 1984. ענייני ארץ ישראל בספר מסע מגרבי, אל-רחלה אל-מגרביה של אל-עבדרי. קתדרה 31: 67-74.
- פרנקל, י' 2011. מוסדות דת וחברה בחברון הממלוכית. המזרח החדש נ: 9-28.
- שאוכת, ש' 1984. חברון בתקופה הממלוכית וכתובותיה. עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- שילר, א' 2001. מערת המכפלה. אריאל 145-146: 87-135.
- שילת, י' 1995. איגרות הרמב"ם: מהדורה מדויקת של האיגרות העבריות והערביות, חלק א. מעלה אדומים: שילת.
- שניוייס, א' 1992. פתח המערה. בתוך י' שרביט (עורך), עת העשור. קריית ארבע: אולפנא לבנות קריית ארבע-חברון, עמ' 108-112.
- שרון, מ' 2001. חברון ותולדותיה במסורת המוסלמית. אריאל 145-146: 80-86.

- Barbe', H. 2017. *Hébron 1119. L'invention du Tombeau des Patriarches*. Paris: Publications de la Sorbonne.
- Beyer, G. 1942. Die Kreuzfahrergebiete von Jerusalem und S. Abraham (Hebron). *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 65: 165–211.
- Bogdanović, J. 2017. *The Framing of Sacred Space: The Canopy and the Byzantine Church*. Oxford: Oxford University Press.
- Brown, P. 1981. *The Cult of the Saints*. London: SCM Press.
- Buschhausen, H. 1978. *Die süditalienische Bauplastik im Königreich Jerusalem von König Wilhelm II. bis Kaiser Friedrich II.* Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Chen, D. 1987. Measuring the Cave of Abraham in Hebron. *Liber Annuus* 37: 291–294.
- Conder, C. R. and Wilson, C. 1882. Report on the Visit of Their Royal Highnesses Princes Albert Victor and George of Wales to the Hebron Haram, on the 5th of April 1882. *PEQ* 14: 196–214.
- Frenkel, Y. 2001. Baybars and the Sacred Geography of Bilād al-Islām: A Chapter in the Islamization of Syria's Landscape. *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 25: 133–153.
- Gibb, H. A. R. (trans.) 1932. *The Damascus Chronicle of the Crusades, the Chronicle of Ibn al-Qalānīsī*. London: Luzac.
- Gibb, H. A. R. (trans.) 1999. *The Travels of ibn Battūta*, I. New delhi: Munshiram Manoharlal.
- Hart, A. 2015. Ciboria and Tabernacles: A Short History. *Orthodox Arts Journal*, April 8, 2015. <https://orthodoxartsjournal.org/ciboria-and-tabernacles-a-short-history/>
- Hourihane, C. 2012. *The Grove Encyclopedia of Medieval Art and Architecture*. New York: Oxford University Press.
- Ibn al-'Amīd al-Jazarī 1949. *La chronique de Damas d'al-Jazarī (années 689-698 H.)*, J. Sauvaget (trans.). Paris: Honoré Champion.

- Macmichael, W. 1819. *Journey from Moscow to Constantinople in the Years 1817, 1818*. London: J. Murray.
- Mayer, H. E. 1985. Die Herrschaftsbildung in Hebron. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 101: 64–81.
- Meri, J. W. (trans.) 2004. *Kitāb al-Ishārāt ilā Ma'rifat al-Ziyārāt*. New Jersey: Darwin Press.
- Pringle, D. 1993. *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem*, Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press.
- Richards, D. S. (trans.) 2017. *Egypt and Syria in the Early Mamluk Period: An Extract from Ibn Fadl Allah Al-'Umari's Masālik Al-Abṣār Fī Mamālik Al-Amṣār*. New York: Routledge.
- Sharon, M. 2013. *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae*, Vol. 5: H–I. Leiden: Brill.
- Vincent, L. H. and Mackey, E. J. H. 1923. *Hebron, le Haram el Khalil*. Paris: E. Leroux.